

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94(477) «XIX/XX»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.25>

Кравчук Б.В.

Херсонський державний університет

ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКІ ГРОМАДИ КИЇВЩИНИ ТА ХЕРСОНЩИНИ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ НА СТОРІНКАХ ПРАВОСЛАВНОЇ ТА СВІТСЬКОЇ ПРЕСИ

Стаття присвячена дослідженню історії пізньопротестантських громад Херсонської та Київської губерній середини XIX – початку XX ст крізь призму періодичної преси. З'ясовано, що подібне дослідження – це унікальний спосіб побачити очима сучасника систему взаємовідносин, сприйняття та співіснування об'єкта з навколишнім світом. Визначено, що при цьому на сторінках часописів залишається збереженням суб'єктивне ставлення автора, обумовлене його походженням чи світоглядом.

В публікації досліджено світську та православну періодичну пресу на предмет наявності матеріалів про діяльність пізньопротестантських громад, їх систему взаємовідносин з державою, православним духовенством, місцевим самоврядуванням, оточуючим суспільством. Проаналізовано інформацію як столичних так і регіональних видань Херсонської та Київської губерній. Виявлено основні тенденції, вектори та характер висвітлення діяльності пізньопротестантських спільнот і визначено суб'єктивність чи об'єктивність позицій авторів публікацій.

Встановлено, що періодичні видання православного духовенства містять різнопланову інформацію, до якої належать місіонерські звіти щодо методів боротьби з протестантськими спільнотами, пояснення їх теологічної бази, дослідження історії та сьогодення, літератури та літургії. Визначено, що крізь тексти публікацій прослідковується суб'єктивне та негативне ставлення до пізніх протестантів як до ворожого, конкуруючого об'єкта, що обумовлено релігійним походженням авторів.

Проаналізовано світську періодичну пресу, в якій розміщується інформація від коротких новин до глибоких аналітичних досліджень. Визначено, що автори розкривають весь спектр проблем пізньопротестантських громад, в тому числі їх генезис, соціально-політичні, економічні та релігійні аспекти і причини походження. Встановлено, що на відміну від православної періодики, у світській пресі прослідковується більш об'єктивний погляд з домішками симпатій. Доведено, що світська та православна преса є важливим джерелом з історії пізнього протестантизму Херсонщини та Київщини середини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: газета, журнал, відомості, православ'я, пізній протестантизм, баптизм, штундизм.

Постановка проблеми. Історію пізньопротестантських громад Херсонщини та Київщини можна вивчати за допомогою широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел. Матеріалам періодичної преси, серед них, відведено окреме місце. Всю періодику ми умовно поділяємо на три групи: світські, православні та протестантські. І якщо останній групі дослідники приділили особливу увагу, то перші дві потребують

детального вивчення. Це спонукає до детального та скрупульозного огляду періодичних видань, де діяльність пізньопротестантських спільнот висвітлювалась далеко не на перших шпальтах, тому інформація розміщена уривчасто, безсистемно та частково.

Світська та православна преса потребують аналізу та критичного осмислення. Адже в переважній більшості автори публікацій, зважаючи

на своє походження, упереджено підходили до об'єкта дослідження. Втім це дозволяє побачити пізньопротестантські спільноти очима сучасників, «живих» свідків, які накладали на текст публікації свої погляди та переконання. Тому нам важливо дослідити це джерело з історії пізнього протестантизму Херсонської та Київської губернії та усвідомити яку інформацію ми можемо з нього отримати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Існує декілька цікавих досліджень протестантської преси України кінця XIX – початку XXI століть. Серед них роботи А. Ігнатуши [1–3], М. Балаклицького [4; 5], О. Вознюк [6]. Їх основна тематика порушує питання сучасної протестантської періоди, а також таємних, нелегальних та напівлегальних видань часів Російської імперії та Радянського Союзу. Треба віддати належне протестантським діячам та лідерам, які чудово усвідомили важливість масового характеру періодики та відносно низьку вартість як протипагу об'ємним книгам та богословським творам.

До робіт з історії православної періодики Київської та Херсонської губернії можна віднести працю Л. Дениско [7] та публікацію К. Павленко [8], присвячену висвітленню у «Київських єпархіальних відомостях» питання розвитку протестантського руху в Україні у 1907–1908 роках. На особливу увагу заслуговують спеціалізовані роботи О. Чучаліна [9] та О. Перепелюк [10]. Світську пресу цього періоду досліджували А. Животко [11], В. Гутковський [12] тощо. Проте, світська та православна преса як джерело з історії пізнього протестантизму залишається не дослідженим.

Постановка завдання. Мета статі – дослідити православну та світську періодику на предмет наявності інформації про зародження та діяльність пізньопротестантських спільнот Наддніпрянщини середини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Матеріали з історії пізньопротестантських спільнот, розміщені в православній та світській періодиці, є різноплановими та різножанровими. Це як великі публікації з історії, теології та релігєзнавства, написані дослідниками, так і коротенькі замітки чи повідомлення з життя протестантських громад.

Православна преса. Історія пізнього протестантизму в Херсонській та Київській губерніях висвітлювалась у церковній пресі різнобічно, проте доволі суб'єктивно. До прикладу, щотижневик «Церковний вісник», що видавався протягом 1875–1915 років Санкт-Петербурзькою духовною академією. В ньому піднімалися теми впливу лідерів російського баптизму на поширення його ідей

на південноукраїнських землях, а також загальна історія протестантського руху [13]. Видання друкувало роботи популярних авторів – дослідників штундизму, тому його матеріали користувалися авторитетом. На сторінках журналу «Церковно-общественный вестник», що друкувався з 1874 по 1886 року у Санкт-Петербурзі можна ознайомитися з роздумами авторів та кореспондентів над причинами виникнення штундизму [14], методах боротьби з протестантами та новинах про нього. При цьому видання є одним найбільш одіозних, в якому друкувалися різного роду непідтверджені факти. Їх головна мета – створити негативний та непривабливий образ протестантів, що потенційно могло відлякувати православне населення від них.

У щомісячнику «Православное обозрение», який протягом 1860–1891 років видавався у Москві, можна здобути загальну інформацію про штундизм його богослов'я та місіонерські засоби боротьби з ним [15]. І хоч матеріалів не багато, проте вони є об'ємними та змістовними. Враховуючи релігійне походження авторів прослідковується їх суб'єктивізм до об'єкта вивчення. Щомісячник «Странник», що виходив протягом 1860–1917 років у Санкт-Петербурзі, мав богословсько-просвітницьке спрямування і був розрахований на духовенство різних рівнів [16]. В ньому розміщувалися матеріали спрямовані на боротьбу з протестантами, що призводило до заангажованості матеріалів. Науково-богословський журнал Санкт-Петербурзької духовної академії «Християнское чтение», що видавався протягом 1821–1917 років, також має декілька статей та заміток про теологію та поточний стан штундизму [17]. Заангажованість та суб'єктивізм текстів – звична справа для православної преси, проте варто критично аналізувати їх вміст та вибрати необхідну інформацію.

Щомісячник «Труды Киевской духовной академии», що видавався при цьому навчальному закладі протягом 1860–1917 років містить багато матеріалів з історії пізнього протестантизму Наддніпрянщини. Його основний напрям діяльності був спрямований на активізацію наукових досліджень викладачів та студентів духовної академії. Щодо пізньопротестантських спільнот, то в журналі висвітлено їх взаємовідносини з світською владою [18] та православною церквою [19]. Особлива увага авторів прикута до місіонерської діяльності євангелістів [20], а також до методів боротьби з їх поширенням, затверджених під час з'їздів православних священників [21]. Враховуючи географічну близькість редакції щомісячника

до епіцентрів поширення пізньопротестантських громад – Київщини та Херсонщини, наявність значної кількості матеріалів на цю тему зовсім не дивує. Проте вони потребують всебічного аналізу та критики, особливо щодо імен та датування.

Щомісячник «Миссионерское обозрение» почав видаватися у 1896 році в місті Києві відповідно до рішення Всеросійського місіонерського з'їзду. Його головне спрямування – місіонерська діяльність та пошук способів боротьби з різними неправославними релігійними рухами, в тому числі з пізнім протестантизмом на Київщині та Херсонщині. Задля кращого розуміння внутрішнього світу та теології протестантів у журналі друкувалися їх віровчення [22]. Автори досліджували внутрішню диференціацію руху [23], його релігійну діяльність (проведення конференцій і з'їздів) [24] та причини поширення серед православного населення [25]. На окрему згадку заслуговує історіографічна робота П. Козицького «Вопрос о происхождении южно-русского штундизма в нашей литературе» [26], де автор здійснює своєрідний бібліографічний огляд цієї проблематики. Цінність цього видання полягає в тому, що автори мали безпосередній контакт із об'єктом публікацій в найвіддаленіших точках повітів та губерній.

Проте головними донорами інформації виступають «Киевские епархиальные ведомости» та «Херсонские епархиальные ведомости». Протягом 1861–1918 років в Києві, за редакторства П. Лебединцева, публікувалася газета «Киевские епархиальные ведомости». Кількість матеріалів про пізньопротестантські громади доволі велика та різнопланова. Проте її досить умовно можна групувати за напрямками. Основний пласт – це інформація про теологію пізньопротестантських громад, їхнє трактування текстів Священного Писання [27]. Окремо висвітлювалися способи та методи боротьби із поширенням штундизму в Київській губернії [28], результати співбесід з протестантами, у тому числі у вигляді діалогу штундиста з місіонером [29]. Надавалось значення боротьбі протестантів за свої права, зокрема публікувалися листи лідерів євангельського руху до керівництва МВС, в яких вони просили дозволу проводити власні євангелізаційні богослужіння серед оточуючих [30]. Проте поза увагою залишався релігійно-політичний та соціально-економічний аспекти генезису руху, не досліджувалися його основні причини.

Водночас з 1860-го року в Одесі друкувалися «Херсонские епархиальные ведомости». Ці відомості є важливим джерелом з історії пізнього протестантизму, адже саме Херсонська губер-

нія стала колыскою перших громад. Саме тому на сторінках ми можемо зустріти публікації під назвою «К вопросу и сведениям о южно-русском штундизме», де, зазвичай, розповідається історія зародження громади в конкретному населеному пункті [31]. Часто такі публікації стосуються поширення євангельського руху в межах окремої волості чи повіту Херсонської губернії [32]. Місцеві священники та місіонери досліджували спорідненість та встановлення зав'язків херсонських штундистів із петербурзькими шляхом обоїлних відвідин [33], наголошуючи на їх неприпустимості та негативних наслідках. Автори публікацій цікавилися друкованою літературою духовного змісту, що набули поширення серед громад: збірники псалмів, брошури, книги, Нові Заповіти [34]. Значна частина статей присвячені опису діяльності та звітам місіонерів [35]. В цих епархіальних відомостях більше фактажу, датування, імен, проте критичний аналіз релігійної обстановки відбувається виключно крізь призму особистих православних поглядів авторів.

Світська преса. Матеріали, надруковані на сторінках світської преси були представлені різними за походженням авторами. Серед них були як кореспонденти періодичних видань, так і представники православного духовенства. В їх текстах прослідковується весь спектр оцінок пізньопротестантських громад: від відвертого негативу до поміркованої симпатії. До прикладу, на сторінках газети «Киевлянин», що видавалася в Києві впродовж 1864–1919 років, розміщувалися різнопланові матеріали з історії пізнього протестантизму Наддніпрянщини. Проте значна їх кількість – це розгорнуті новини регіонального характеру, які часто супроводжуються аналітичними дописами авторів. Видання надавало інформацію про складну систему взаємовідносин православного та протестантського населення на локальному рівні [36]. Кореспонденти з'ясовували обставини боротьби протестантських громад із наслідками впровадження законів, згідно яких заборонялась їх діяльність [37]. Важливо, що автори подавали думку як протестантів так і духовенства. Кореспонденти, на основі здобутих матеріалів, намагалися усвідомити генезу пізнього протестантизму як соціально-політичного руху та прослідкувати його зв'язок із соціалістичними та революційними угрупованнями [38]. Авторам публікацій належить спроба без релігійної заангажованості висвітлити проблемні питання спільнот, що залишилися поза увагою православної преси. Проте такі публікації були невеликі за обсягом з доволі поверхневими висновками.

На противагу «Киевлянину» на сторінках журналу «Киевская старина» друкувалися знані і відомі дослідники пізньопротестантських громад, частина із яких були православними діячами. Проте їх манера та суть викладеного суттєво відрізнялася від текстів в православних часописах. Глибока аналітика, критичний підхід, використання математичних та філософських методів відривають зворотній бік об'єкта дослідження. Серед них роботи ієрея П. Лебединцева, присвячені історичним [39] та джерелознавчим [40] аспектам пізнього протестантизму Київської губернії та українських земель загалом. Деякі публікації присвячені дослідженню генезису пізнього протестантизму Наддніпрянщини [41]. Робота етнографа О. Левицького [42] є своєрідною рецензією на працю В. Ясевич-Бородаєвської та її погляду на історію штундизму в Київській губернії.

Окрему увагу звертаємо на єдину щоденну україномовну газету «Рада», що видавалася в Києві з вересня 1906 р. по липень 1914 р. Матеріали, розміщені в ній заслуговують на окреме дослідження. На сторінках розміщувалися невеликі замітки у вигляді новин про конференції та з'їзди протестантів [43]. Друкувалися дописи «од власних кореспондентів» про життя протестантських громад чи окремих родин в повітах та губерніях Наддніпрянщини [44], їх взаємовідносини з місцевим населенням, самоврядуванням, парафіяльним священством [45]. Також цікавими є звернення до православного священства, де в приклад ставляться протестанти зі своєю позицією щодо впровадження української мови богослужінь [46]. Відвертою симпатією проймаються автори різних за об'ємом публікацій під назвою «Воля віри», які розповідають про гоніння та переслідування пізньопротестантських громад з боку влади та церкви всупереч Маніфесту від 17 квітня 1905 року [47]. Незважаючи на деяку симпатію до протестантів публікації містять багато інформації локального характеру.

Ще декілька публікацій можна зустріти в інших світських часописах. У «Вестнику Европы» [48] є декілька статей як про містичні так і про раціоналістичні рухи на українських землях. В журналі «Русская мысль» надруковано матеріали про діяльність протестантів до прийняття законів, що обмежували їх в правах та про загальну юридичну базу реформаційних спільнот [49]. В журналі «Отечественные записки» надрукована стаття народника Г. Ємельянова [50], в якій висвітлено нарис з історії раціоналістичних рухів Наддніпрянщини. Невеликі статті новинного та публіцистичного характеру можна прочитати в петербурзьких часописах «Неделя», «Новое время», «Дело» та регіональних виданнях «Елисаветградский вестник», «Одесский вестник», а також в львівському щомісячнику «Літературно-науковий вісник» надрукована стаття І. Франка «Баптисти і мальованці Київської губернії» [51] – своєрідна рецензія на роботи О. Левицького та В. Ясевич-Бородаєвської.

Висновки. Православна та світська преса є не лише важливою складовою джерельної бази історії пізньопротестантських громад Херсонської та Київської губерній середини XIX – початку XX ст. Це – унікальні свідчення очевидців подій, що збереглися на шпальтах періодики до наших днів. Православна преса робить основний акцент на вивченні об'єкта як головного конкурента на релігійній ниві, тому сповнена суб'єктивізму. При цьому дозволяє розкрити тему теології, богослужбових традицій та православно-протестантських взаємовідносин. Світська преса подає інформацію у вигляді новин або аналітичних досліджень, що оповідають про законодавчу базу, генезис, історію, взаємовідносини з владою, в тому числі переслідування. Деякі тексти просякнуті відвертою симпатією до спільнот та їх лідерів. Отже, вивчення періодики як історичного джерела надає перспективу для майбутніх джерелознавчих, релігієзнавчих та загальноісторичних досліджень.

Список літератури:

1. Ігнатуша, А. (2001). Політика українізації у віддзеркаленні протестантської преси 20-х рр. XX ст. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1(13), 69–77.
2. Ігнатуша, А. (2009). Передумови виникнення протестантської преси в Україні (друга половина XIX ст. – 1917 р.). *Наукові записки [Національного університету Острозька академія] Сер.: Історичне релігієзнавство*, (1), 63–74.
3. Ігнатуша, А. (2011). Фактори виникнення протестантської преси у Україні (1917 – перша половина 20-х рр. XX ст.) *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії, (21-1), 496–504.
4. Балаклицький, М. (2011). Протестантська комунікація України як предмет журналістознавчого дослідження/МА Балаклицький. *Наукові записки інституту журналістики КНУ ім. Т. Шевченка*. К.: КНУ, 42, 65–71.

5. Балаклицький, М. (2008). Інформаційний бюлетень як засіб зв'язків з громадськістю протестантської церкви. *Психолінгвістика*, (2), 90–94.
6. Вознюк, О. (2017). Освітньо-виховне питання регіонів України на сторінках протестантської періодики (кін. XIX–I пол. XX ст.). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*, (1), 54–59.
7. Дениско Л. (2001) Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Наук. ред. О. С. Онищенко. Київ: НБУВ. 200 с.
8. Павленко, К. (2019). Висвітлення у «Київських єпархіальних відомостях» питання розвитку протестантського руху в Україні у 1907–1908 р. *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини*, 56–58.
9. Чучалін, О. (2023). «Киевские епархиальные ведомости» як джерело дослідження історії православних монастирів синодального періоду. *Старожитності Лукомор'я*, (1), 31–40. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.1.190>
10. Perepeliuk, O. (2019). The Church Press of the Second Half of the 19th – the Beginning of the 20th Century as a Source of Studying the Church History Singing in the Kyiv Eparchy. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, (3(27)), 236–241. [https://doi.org/10.33782/eminak2019.3\(27\).327](https://doi.org/10.33782/eminak2019.3(27).327)
11. Животко А. (1999) Історія української преси. Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
12. Гутковський, Василь Васильович. Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина XIX ст. – 1920 р.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гутковський Василь Васильович ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л., 2002. 201 арк. – арк. 186–201.
13. Церковный вестник. 1882. № 43. С. 10–11.
14. Церковно-общественный вестник. 1877. № 81. С. 3.
15. Православное обозрение. 1883. № 3. С. 539–583; № 8. С. 709–729.
16. Странник. 1884. № 5. С. 120–142.
17. Христианское чтение. 1887. № 5–6. С. 612–622.
18. Труды Киевской духовной академии. 1887. № 4. С. 604.
19. Труды Киевской духовной академии. 1887. № 3. С. 409, 414.
20. Труды Киевской духовной академии. 1884. № 3. С. 402.
21. Труды Киевской духовной академии 1887. № 4. С. 613–618.
22. Миссионерское обозрение. 1907. № 10. С. 1406–1410.
23. Миссионерское обозрение. 1908. № 9. С. 1234–1245.
24. Миссионерское обозрение. 1909. № 7. С. 1041–1049.
25. Миссионерское обозрение. 1906. № 7–8. С. 62–73.
26. Миссионерское обозрение. 1908. № 11. С. 1460–1474; № 12. С. 1709–1730.
27. Киевские епархиальные ведомости. 1884. № 22. С. 1007–1009.
28. Киевские епархиальные ведомости. 1873. № 13. С. 375–384.
29. Киевские епархиальные ведомости. 1900. № 2. С. 67–90.
30. Киевские епархиальные ведомости. 1907. № 17–18. С. 420–421.
31. Херсонские епархиальные ведомости. 1884. № 11. С. 348–368.
32. Херсонские епархиальные ведомости. 1887. № 18. С. 733–740.
33. Херсонские епархиальные ведомости. 1886. № 20. С. 786–787.
34. Херсонские епархиальные ведомости. 1887. № 16. С. 660–672.
35. Херсонские епархиальные ведомости. 1887. № 4. С. 133–156.
36. Киевлянин. 1901. № 268. 28 сентября. С. 4.
37. Киевлянин. 1903. № 191. 13 июля. С. 3.
38. Киевлянин. 1908. № 67. 7 марта. С. 4.
39. Лебединцев П. Баптизм или штунда в Киевской губернии. Київ: *Киевская старина*. 1884. № 3. С. 490–516.
40. Лебединцев П. Материалы для истории возникновения и распространения штунды на Юге России. *Киевская Старина*. Т. X. Ноябрь, 1884. С. 499–506.
41. Европейский баптизм – родоначальник малорусской штунды. *Киевская Старина*. Т. XIII. Декабрь, 1885. С. 639–650.
42. Левицкий О. О сектантах в Киевщине. *Киевская Старина*. 1902. Кн. 10. С. 2–16.
43. Рада. 1909. № 249. 4 ноября (17 листопада). С. 3.
44. Рада. 1913. № 131. 9 июня (22 червня). С. 5.

45. Рада. 1911. № 212. 21 сентября (4 жовтня). С. 3.
46. Рада. 1911. № 162, 20 июля (2 серпня). С. 1–2.
47. Рада. 1909. № 104. 9 мая (22 травня). С. 1.
48. Русские рационалисты. Штундисты. Вестник Европы. 1881. № 7. С. 295–323.
49. Пургавин А.С. Русские сектанты до Закона 3 мая 1883 г. Русская мысль. 1883. № 10. С. 213–254; № 11. С. 266–297.
50. Емельянов Г. (Ковальский С.М.) Рационализм на Юге России. *Отечественные записки*. 1878. № 3. С. 209.
51. Франко І. Баптисти й Мальованці київської губернії. *Літературно-науковий вісник*. 1902. Т. 19. С. 154–160.

Kravchuk B.V. LATE PROTESTANT COMMUNITIES OF THE KYIV AND KHERSON REGIONS IN THE MID-19TH AND EARLY 20TH CENTURIES ON THE PAGES OF THE ORTHODOX AND SECULAR PRESS

The article is devoted to the study of the history of late Protestant communities in the Kherson and Kyiv provinces of the mid-nineteenth and early twentieth centuries through the prism of the periodical press. It is found that such a study is a unique way to see through the eyes of a contemporary the system of relations, perception and coexistence of an object with the surrounding world. It is determined that at the same time, the subjective attitude of the author, due to his or her origin or worldview, remains preserved on the pages of magazines.

The publication examines the secular and Orthodox periodicals for materials about the activities of late Protestant communities, their system of relations with the state, Orthodox clergy, local government, and surrounding society. The information from both metropolitan and regional publications of Kherson and Kyiv provinces was analyzed. The main trends, vectors, and nature of coverage of the activities of late Protestant communities are identified, and the subjectivity or objectivity of the positions of the authors of the publications is determined.

It is established that the periodicals of the Orthodox clergy contain diverse information, including missionary reports on methods of fighting Protestant communities, explanations of their theological basis, studies of history and the present, literature and liturgy. It has been determined that the texts of the publications show a subjective and negative attitude towards late Protestants as a hostile, competing object, which is due to the religious background of the authors.

The article analyzes the secular periodicals that contain information ranging from short news to in-depth analytical studies. It is determined that the authors reveal the full range of problems of late Protestant communities, including their genesis, socio-political, economic and religious aspects, and the reasons for their origin. It has been established that, unlike Orthodox periodicals, the secular press takes a more objective view with an admixture of sympathy. It is proved that the secular and Orthodox press is an important source for the history of late Protestantism in the Kherson and Kyiv regions in the mid-nineteenth and early twentieth centuries.

Key words: newspaper, magazine, information, Orthodoxy, late Protestantism, Baptism, Stundism.